

‘וכך נכנס החג לתוקפו’ אהרן דוד גורדון כמעצב תרבות

מוטי זעירא

משלל דמויותיה של העלייה השנייה – שציינה בשנת 2004 מאה שנה לראשיתה – היה אהרן דוד גורדון אחת המיוחדות שבהן. רבות נכתב במשך השנים על האיש, על תפיסת העולם הייחודית שלו, על מקורותיו הרוחניים ועל מקומו במחשבה היהודית המודרנית.¹ גם מן הספרות לא נפקד מקומו של גורדון. דמותו נזכרת בעשרות יצירות בספרות העברית, והוא היה לגיבור בה.² עוד הוא תואר במאות דברי זיכרונות, מאמרים מדעיים, כתבות בעיתונות, מכתבים ויומנים אישיים.³

חידתיות מיתולוגית אופפת את דמותו של גורדון. עד היום לא נכתבה ביוגרפיה מלאה על חייו, ואך מעט ידוע לנו על פרקים שלמים מעברו, בעיקר על ימי נעורו ועל שנותיו הראשונות כבעל משפחה ברוסיה. דמותו יוצאת הדופן בקרב אנשי העלייה השנייה הוסיפה אף היא לממד האגדי: גילו המבוגר מגילם של חבריו (‘הזקן’ או ‘הקשיש’ כך כינו אותו); צורתו החיצונית – זקנו הטולסטויאני, עיני התכלת העמוקות וחיוכו המצפין כאב; התנהגותו המיוחדת, האקסטטי לעתים; עמדותיו המקוריות והבלתי מתפשרות בכמה וכמה עניינים שעמדו על סדר יומו של הציבור החלוצי; וסיפורו האישי (אבדן כמה מילדיו, מות רעייתו, בדידות גדולה ובת יחידה שנותרה ערירית אף היא). זאת ועוד, גורדון היה היחיד שניסה

1. נזכיר כאן את הדיונים העיקריים שבהם, דיוניהם של: נתן רוטנשטרייך (המחשבה היהודית בעת החדשה, א, תל אביב תש"ה; המחשבה היהודית בעת החדשה, ב, תל אביב, תש"י); שמואל הוגו ברגמן (הרחב שבהם פורסם במבוא לכתבי א"ד גורדון, שיצאו במלאת מאה שנה להולדתו: 'מבוא לספר האדם והטבע', בתוך: האדם והטבע, תל אביב תשי"ז, עמ' 9-38); אליעזר שביד (יחיד – עולמו של א"ד גורדון, תל אביב 1970 [להלן: שביד, היחיד]); ואברהם שפירא (אור החיים ביום קטנות, תל אביב 1996 [להלן: שפירא, אור החיים]).
2. נ' גוברין, "חיפוש החוטם" בספרות הארץ-ישראלית בראשיתה; המקרה: א. ד. גורדון, בתוך: נ' גרין (עורכת), נקודות תצפית, תרבות וחברה בארץ-ישראל, תל אביב תשמ"ח, עמ' 219-240.
3. ראו למשל את שני קובצי הביבליוגרפיה שהוציא בית גורדון בדגניה א (המעודכנים רק עד שנת 1984): עובדי בית גורדון (עריכה), אהרן דוד גורדון – ביבליוגרפיה תרס"ה – תשל"ב, ירושלים תשל"ט; ביבליוגרפיה תשל"ג-תשמ"ג, טבריה 1983.

להעמיד תפיסה פילוסופית מקיפה לקיום האנושי היהודי-חלוצי של תקופתו, וניסיון זה לא זכה כלל וכלל להבנה בקרב חבריו לעלייה השנייה. כל אלה הותירו במשך כל השנים דבר מה בלתי מופענח בדמותו של גורדון.

אחת הדרכים שאפשר אולי לנסות ולהבין בהן טוב יותר את האיש היא לבחון את מגעיו הבלתי אמצעיים עם חבריו ולבדוק מה הייתה היענותם אליו. דומה כי גורדון עצמו ראה בקשרים אלה דבר חשוב מאין כמוהו, הרי הוא ייחס חשיבות רבה למכתבים, לשיחות נפש ולמגע האישי והישיר בין חברים. אחד הראשונים שניסה לאפיין את גורדון דרך זווית הראייה הזאת היה מוקי צור במאמריו השונים על גורדון, ובייחוד הוא עשה זאת בספרו את אינך בודדה במרום, שם הביא חליפות מכתבים בין גורדון ובין רבים מבני העלייה השנייה וחשף בכך מעט מהזיקות ביניהם.⁴

המאמר הזה מבקש אף הוא לבחון את גורדון דרך מגעיו עם בני דורו. אטען כי גורדון, שהכיר היטב את הקרע הרוחני-פסיכולוגי בביוגרפיה הקולקטיבית של תקופתו, קיבל על עצמו – במודע ולא במודע – תפקיד של מעצב תרבות. בכמה סיטואציות שנכח בהן, סיטואציות שהיו משבר תרבותי עצום ועוד תתוארנה להלן, גורדון קיבל עליו את התפקיד לעצב מחדש את הביטוי התרבותי בתגובה לקושי התרבותי-רוחני-פסיכולוגי שזיהה בחבריו; כך שיוכל להכיל את הקושי, בלי להביאו עד קריעה.

כידוע, גורדון חווה את יציאתם החריפה של חבריו כנגד העולם היהודי הישן כמרד טרגי. מצד אחד הבין ללבם והודה עם חלק מן הביקורת שמתחו. 'דבר אחד יש באחרים שאינו בנו, דבר אחד השקול כנגד הכל: טבעיות, נורמליות' – כתב במכתב (המכתב לא נשלח) אל י"ח ברנר בעקבות מאמרו המפורסם 'להערכת עצמנו בשלושת הכרכים'.⁵ במקומות רבים בכתביו אפשר למצוא את הביקורת שמתח על היהדות. היהדות איבדה לדעתו כמה ממקורות חיותה, ואם לא תדע להשתנות מתוך עצמה, תרחף מעליה סכנת כליה. 'אנחנו לקינו בעבודה (אינני אומר: "חטאנו" – כי לא באשמתנו באנו לידי כך), ובעבודה נירפא' – כתב בשנת 1911. המשפט הזה נהיה סממת הקרב של העלייה השנייה (בהשמטה מכוונת של החלק החומל, הגורדוני כל כך, הנתון בסוגריים).⁶ מצד אחר לא יכול גורדון לקבל את גזר הדין החד כתער שגזרו חבריו על יהדות הגולה. לצדה של הביקורת הסוציולוגית-היסטורית-פסיכולוגית שגורדון היה שותף לה, הוא העמיד את הרגשת השייכות הטבעית, המשפחתית, שהייתה לה בעיניו חשיבות עצומה. 'ומה יעשה, למשל, ברנש כמוני, המרגיש בכל ישותו כי הינו בכל נשמתו "כסלוני" או "בטלוני", עם כל יתרונותיהם ומגרעותיהם?' – שאל את ברנר במכתב שלא נשלח. 'מה אעשה? האתכחש לעצמי? או האפלוט את את נשמתי הכסלונית ואבלע נשמה אחרת, חדשה, אירופית על פי המלה אחרונה? או אולי

4. מ' צור, את אינך בודדה במרום, תל אביב 1998 (להלן: צור, את אינך בודדה במרום).

5. א"ד גורדון, מכתבים ורשימות, תל אביב תשי"ז (להלן: גורדון, מכתבים ורשימות), עמ' 89.

6. א"ד גורדון, האומה והעבודה, תל אביב תשי"ז (להלן: גורדון, האומה והעבודה), עמ' 137.

תעשה עמדי חסד של אמת ותוציאני מן הכלל? אבל הן אני לא אצא מן הכלל! לא אצא, מאותו הטעם הפשוט כי הנני אחד מן הכלל, יהודי ככל היהודים.⁷

גורדון ראה בעוד הדברים מתהווים את התשלום שמרד טרגי זה גובה מנפשם של מחולליו. המשימה שקיבל עליו דור החלוצים – שינוי כיוונה של ההיסטוריה היהודית – הייתה כרוכה בכאבים ובסבל, מהסוג שדרך חדשה מביאה תמיד על ההולכים בה: בדידות, עבודה קשה וחסרת גמול, געגועים, חוסר ביטחון, שגרה מנוולת וייאוש. גורדון עמל כדי שהמהלך החלוצי, הקשה מנשוא ממילא, לא יהיה מלווה גם בקריעה חדה מדי משלשלת הדורות היהודית. על כן יצא בתוקף נגד גילויי הנוירות, הקרבניות וההתמסרות הטוטלית שמצא בחבריו. 'קודם כל – לא פטאליות! לא גורל ולא קורבנות! האדם צריך להיות פועל ולא נפעל' – כתב בתקיפות לרחל כצנלסון ששיתפה אותו בלבטיה.⁸ הוא קרא לחלוצים להקים בית, להינשא, ללדת ילדים ולחיות את מלוא החיים בלי לוותר על עצמיותם. 'בלי חיי משפחה לא ייבנה עם' – קרא לנוכח הלך הרוח סביבו – 'החיים צריכים להיות חיים, לא אידיאל ולא עבודה לשם אידיאל. [...] והדבר הזה אי אפשר בלי חיי משפחה. לראות חיים יכול הצעיר רק עם האשה אשר אהב ועם כל העולם, אשר החיים האלה פותחים לפניו לנותנים בלבו'.⁹

גורדון עמד תדיר בין שני העולמות: הוא השתייך נפשית ליהדות הישנה, הגלותית – וחי בארץ ישראל החלוצית; הוא היה בן גילם של ההורים של אלה שעמם חלק את חייו ('אני זקן ונמצא תמיד בין צעירים, בני דור אחר, ובוה בלבד יש כבר במקצת חציצה' – כתב),¹⁰ אינדיבידואל ('היחיד' – תמצת שביד את פועלו) שחי את רוב שנותיו בארץ בקבוצות, פועל ואיש רוח, פילוסוף ועובד. המורכבות הזאת באה לידי ביטוי גם כשנדרש לשאלת הדת ושמירת המצוות. כמי שהגותו חתרה הרחק מן השאלות החברתיות אל שאלת מקומו של האדם בעולם ויחסיו עם מה שמחוץ לו – היה בתפיסת עולמו ממד רליגיזם ברור. 'ומדוע זה כל כך חביבה עלי דת ישראל, חביבה עלי עד עומק נשמתי עד היום, אף על פי שהיום אינני שומר דת ואינני דתי במובן הרגיל?' – שאלהתריס בפניו של ברנר במכתב המפורסם שלעיל.¹¹

המורכבות הזאת היא שהנחתה את גורדון כשנתקל במצבים של חג וטקס. לא בכדי כתבתי את הפועל 'נתקל'. בעולמם של החלוצים, הקודח מרוב עשייה ומתח, היה החג מגיח ונוחת פתאום, בדרך כלל כשאינם מוכנים לו. ולא בהכנות מעשיות עסקינן: אוכל, בגד, קישוט, מקום להתארח. בחיי החלוצים היה החג רגע קשה, אידאולוגית ורגשית כאחת. מבחינה רעיונית היה לוח השנה היהודי על מועדיו וטקסיו אחד הסמלים הבולטים של

7. גורדון, מכתבים ורשימות, עמ' 87.

8. שם, עמ' 72.

9. גורדון, האומה והעבודה, עמ' 476.

10. צור, את אינך בודדה במרום, עמ' 178.

11. גורדון, מכתבים ורשימות, עמ' 89.

התרבות היהודית-הגלותית אשר בה מרדו, ועל כן ראו בו החלוצים יעד מרכזי לשינוי דרמטי שיהיה ביטוי מהפכני לעולם החדש שברצונם ליצור. מבחינה רגשית היה החג (או – השבת, החתונה, הלוויה וכיוצא באלה), שנעצרים בו באחת שגרת החיים ומירוץ הזמן האינטנסיבי, מנקז את כל הספקות, הגעגועים והדילמות הלא פתורות של חייהם. בהפוגת ימי החג, באין עבודה קשה להשכיח בה את כאביהם – עלתה המועקה על גדותיה. ברגעים כה מורכבים אלה נתגלה גורדון כמעצב תרבות, הנע בין רעיונותיהם החלוציים של חבריו הצעירים ובין ניסיון חייו והשקפת עולמו.

בשנת 1918, לקראת סיומה של מלחמת העולם הראשונה, כתב גורדון מסה גדולה, 'מתוך קריאה' שמה. את המסה כתב בעקבות עיון בקובץ בשעה זו, שהוקדש לחיים נחמן ביאליק במלאות חצי יובל ליצירתו. במסתו תיאר את העם היהודי החוזר אל כור מחצבתו ההיסטורי ומחדש, קמעה-קמעה, את כוחו הפנימי – כחולה המתאושש אחר מחלה קשה. אך מיד לאחר מכן הוסיף כי דווקא כאן, בארץ ישראל,

הרגשתי תיכף איזו יבשת, איזה חול, איזה חוסר שירה בכל, ואפילו בדברים שבגולה עוד נשארה בהם מידה ידועה של שירה, כמו בשבת, בבית הכנסת וכו'. והחסר לא נמלא שלמות עד היום. בעבודה ובחיי עבודה יש שירה, ולעיתים הרבה, הרבה שירה, אבל אין השירה שלמה. חסר דבר מה. בייחוד מורגש זה בשבתות ובחגים, בייחוד – בחגים. מי שלא ראה לנפש העובדים הצעירים בחגים הגדולים לא יבין את זה, ואולי אף לא יאמין בזה. וכך אתה רואה דבר משונה: החול שלנו הרבה יותר יפה מן החול של אחינו שבגולה, והשבת והחג – הרבה יותר יפים בגולה. ניסו אמנם לעשות חגים חדשים. אבל לעשות חגים לאומיים על פי הסברה והחשבון – האין זה ממש כמו 'לעשות' שירה על פי הזמנה? חסר פה דבר מה בשירת החול: כי מה הוא החג אם לא תמצית השירה שבחול?¹²

הדברים הללו נכתבו בשנת 1918, כמעט חמש עשרה שנים לאחר עלייתו, על ספה של תקופה חדשה בתולדות היישוב בארץ ישראל. במבט המתבונן למעשה על כל תקופת העלייה השנייה סימן גורדון במדויק ובבירור את הדילמה התרבותית של דור החלוצים: כיצד אפשר לחדש את החג, השבת והטקס הישנים והגלותיים כך שיתאימו לרוחה של הוויית החיים החדשה? קושי עמוק יותר עמד לדעתו בבסיס הדילמה הזאת: לעולם יהיה החג הביטוי המזווקק, הנעלה, של החול. אם עיקר החיים, כלומר השגרה, החולין, המעשה היום-יומי, אינו יציב, חזקה על החג כי יהא רופף אף הוא. המאמץ החלוצי ההרואי ליצור שגרת חיים חדשה, המבוססת על יסודות חדשים של עבודת כפיים, שוויון, קשר בלתי אמצעי לארץ וכיוצא בזה – עוד אין לו אחיזה מוצקה בחיי החלוץ. על כן הניסיונות לעצב דפוסי חג חדשים נגזר עליהם לסבול מעודף אידאולוגיה, ממלאכותיות וממידה רבה של חוסר אותנטיות.

12. גורדון, האומה והעבודה, עמ' 286-287.

אהרן דוד גורדון כמעצב תרבות

על רקע הסבר מעמיק זה נשאלת השאלה כיצד התנהג גורדון עצמו בסיטואציות הקשות הללו – חג, שבת או טקס.

בראשית דרכו של גורדון בארץ הוא שמר על חלק גדול מן המצוות המעשיות. גורדון היה מתעטף כל בוקר בטליתו, קושר את תפיליניו ומתפלל בדבקות – העיד שמעון קושניר.

פעם פנה גורדון לנוח [נפתולסקי] והוכיחו מתוך צער על התרחקותו מהמצוות המעשיות של הדת. השיב נוח כי גם לו מצוות משלו וכי דתו היא דת העבודה. לגלג גורדון על האליל החדש שיצר נוח, 'דת העבודה'. פעם בשעת פולמוס הוכיח נוח את גורדון על סתירה בדעותיו: אדם שהוא צמחוני ואינו טועם בשר, הכיצד ישים עליו תפילין ורצועות של תפילין העשויות מעור של בן־פקועה, מנפש חיה, הנשחטת לשם קיום המצוות? הדברים עוררו את גורדון להרהורים. הוא לא ענהו דבר, אולם מאותה שיחה ואילך חדל לקשור תפילין בעת תפילתו.¹³

מלבד העדות על היחסים הקרובים בין גורדון לנפתולסקי (ולמקורו של המונח 'דת העבודה', שהוצמד לגורדון בטעות) – לפנינו עדות ברורה כי גורדון, בשנותיו הראשונות בארץ, הקפיד על קיום חלק מן המצוות. גם א"מ חריזמן העיד על כך: 'פעם, בליל שבת, בעברי באקראי לפני דלת ביתו הפתוחה למחצה, ראיתיו עומד, כולו הכנעה, לפני השולחן המכוסה מפה לבנה, מואר באור נרות השבת. והוא קורא בקול רועד ועגמומי־מפויס: יוֹרֵם הַשֵּׁשִׁי, ויִכְוִלוּ הַשֵּׁמִיִּים והֵאֲרִץ וְכָל צְבִיאָם [...]'.¹⁴ בליל שבת הראשון של תחיה ליברסון בארץ ישראל (בשנת 1906) היא פגשה את גורדון במסיבה שקיימו החברים לכבוד בואה. 'שמתי לב כי אינו מעשן, בעוד שכל החבורה העלו עשן הרבה', סיפרה, 'אין ספק, אמרתי לעצמי, שהוא נמנע מלעשן כי ליל שבת הלילה. אך מוזר שאין הוא מעיר לאחרים על חילול שבת'. גם דמותו החיצונית של גורדון וקלסתר פניו, הדומה לפני יהודי מן העולם הישן: מבוגר, בעל זקן מכסיף, ומבע עיניים רוחני, משכו כצפוי את תשומת לבה. 'אבא שלי לא היה יושב בצוותא עם מחללי שבת כאלה', הביעה את תמיהתה באוזני שרה מלכין, חברתה הוותיקה ממנה בשנה בארץ. 'הוא יהודי דתי אמיתי, אמרה לי, ויחד עם זאת אחד מן החברה, עובד אדמה נלהב ומסור, המתייחס לעבודתו בחרדת קודש'.¹⁵

'יהודי דתי אמיתי' קראה לו שרה מלכין. מה היה אפוא יחסו של גורדון אל הדת ואל שמירת המצוות? זוהי סוגיה מרכזית שרבים כבר נדרשו אליה,¹⁶ ולא נרחיב בה כאן. הנקודה החשובה לענייננו היא שגורדון הבחין בין גילוייה ההיסטוריים של הדת – מערכות החוקים,

13. ש' קושניר, בכור מכורה, תל אביב תשט"ו, עמ' 125.

14. ב' חבס וא' שוחט (עורכים), ספר העלייה השנייה, תל אביב תש"ז (להלן: חבס ושוחט, ספר העלייה השנייה), עמ' 760.

15. ת' ליברסון, פרקי חיים, תל אביב תשל"א (להלן: ליברסון, פרקי חיים), עמ' 36.

16. ראו למשל: שביד, היחיד, עמ' 81-86; שפירא, אור החיים, עמ' 293-301.

הפולחנים, הטקסים והרעיונות המרכזיים ובין הדת האמתית כתחושה בסיסית של האדם בעולם, הקודמת אף לרגש או להכרה האנושית.¹⁷ התחושה הדתית, האמונה באלוהים, היא היא מקור ההתחדשות של האדם, האומה והאנושות כולה, לכן חיפש גורדון במעשה הציוני-חלוצי את היסוד הדתי האותנטי. 'חסר לנו היחס הדתי בעבודתנו הלאומית', כתב, 'אותו היחס שחולל דתות כבירות כוח, מחדשות פני תבל, וממילא חסרה לנו האמונה הדתית בכל מה שאנחנו עושים'.¹⁸ בחפשו אחר היסוד הרליגיזי בחיי ציבור החלוצים השפיע גורדון על כמה מחבריו: דוד שמטרלינג (גלעד) – איש דגניה, מאיר יערי – איש 'השומר הצעיר', דוד מלץ – איש עין חרוד ועוד רבים.¹⁹ גם בהתנהגותו ובאמירותיו ברגעים טעוני משמעות תרבותית, כמו שיתוארו להלן, יהיה אפשר לאתר את חיפשו המתמיד אחר היסוד הדתי 'האמתי' בסביבה שפעל בה. זה היסוד החותר תחת המעטה החיצוני של התנהגות חילונית-אפיקורסית ומתחבר אל ממד העומק הרוחני. לא בכדי דיבר על 'אמונה', 'צלם אלוהים שבאדם', ולא בכדי התייחס לעבודתו ולחבריו 'בחרדת קודש', כדבריה של תחיה ליברסון. 'יהודי דתי אמיתי יחד עם זאת אחד מן החברה' – במילים אלה אפשר לסכם את תגובתו של גורדון לסיטואציה הרעיונית-תרבותית-פסיכולוגית שנדרש לה. הוא חש כי התפקיד המוטל עליו הוא לחבר את השרשרת בין הדור שחווה בעצמה גדולה את הקריעה והניתוק לדורות שקדמו לו. מה לקיים ומה להשמיט, כיצד לנהוג ברגעים טעונים רגשית ורעיונית, על מה להגיב ומאיזו עמדה פנימית – שאלות אלה היו לדילמות תרבותיות שגורדון נתן להן מענה והיה למחולל תרבות ולמעצב תרבות בעת ובעונה אחת.

את נטיות לבו לשמור על מנהגי המסורת היהודית, ביטא גורדון גם בחגים הראשונים שחגג בארץ ישראל. היה זה אך טבעי כי לכשיתקרב חג הפסח יפנו אליו חבריו הצעירים ויבקשו שיהיה אב הסדר, והוא אכן נענה. 'בחדר הושלך הס, א. ד. גורדון נטל את מקומו בראש השולחן' – כתב בזיכרונותיו יחזקאל בית הלחמי

דמותו הנאצלת, חדות פניו ארשת שפתיו, עשו עלינו רושם חזק. כולו אומר כבוד. הוא קם ממקומו, העיף מבט על המסובים, המבט הרעיף מין לבביות, נועם מיוחד, מה שהיה דרוש לכל אחד מאתנו. כל הקהל קם על רגליו וא. ד. גורדון הרים את הכוס וקידש על החג – חג הפסח, חג החרות בארץ-ישראל. דמותו של א. ד. גורדון וקדושת החג התמזגו יחד למעמד גדול. חוויה שאינה בת חלוף ואינה נמחקת מן הלב. לאחר הקידוש רמו לחבר ש. קושניר שישב לידו שיפתח בהגדה, החבר ש. ק. קרא וא. ד. גורדון ישב כפוף על ההגדה – אך זקוף ומיתמר כלפי מעלה. מספר המשתתפים בקריאת ההגדה הלך ורב, ובקול דממה דקה נמשכה האמירה עד 'והיא שעמדה'.²⁰

17. שביד, היחיד, עמ' 84.

18. גורדון, האומה והעבודה, עמ' 289.

19. ראו: מ' זעירא, קרועים אנו, ירושלים 2002 (להלן: זעירא, קרועים אנו), עמ' 62-65, 121-125.

20. 'שרת ונ' תמיר (עורכים), אנשי העלייה השנייה, א, תל אביב 1974, עמ' 129.

אהרן דוד גורדון כמעצב תרבות

גם ממרחק הזמן התיאור מיטיב לבטא את הצרכים הנפשיים העמוקים של החלוצים הצעירים שגורדון נענה להם: דמות אב, געגועים, חגיגות בנוסח הבית שהשאירו מאחור. יושם נא לב כי בסדר פסח זה קראו את ההגדה המסורתית ככתבה וכלשונה. אך דומה כי דווקא במצב הזה, שיש לו משמעות תרבותית כה גדולה, סדר פסח בארץ ישראל, ניכר חוסר התואם, הבולט עד כאב, בין הוויית החלוץ והשקפותיו לבין דפוסי הישנים של המסורת היהודית. בזיכרונותיה כתבה יהודית צנטר:

הגיע חג הפסח, ליל פסח ראשון לרבים מאתנו בארץ. א. ד. גורדון שעבד אתנו בחווה כשלושת רבעי שנה הבטיח לערוך סדר מסורתי. יום קודם הוצאנו ממזוודות החברים את החולצות הכי טובות, גיהצנו אותן לקראת החג. וביום הסדר הוצאנו סדינים, מטפחות, מכל הלובן הנמצא במזוודות החברות, קישטנו מעט את האולם, כיסינו את השולחנות בסדינים הלבנים, ערכנו את השולחן לפי חוקי המסורת. גם נרות הדלקנו והנחנו כרי הסבה בשביל גורדון, ראש הסדר, כדרך שהיו עושים בבית הורינו. אור הנרות ומראה השולחן הערוך, החגיגי, השרו באולם מתיחות חגיגית ועצב.

החלו החברים להתכנס באולם. משנכנס חבר עורר בו המראה געגועים עזים, חוורו הפנים, והיה פורש לקרן זוית ודמעות נושרות מהעיניים. וכך גם שני ושלישי. לעיני כל אחד קם מראה השולחן הערוך בבית שמעבר לים, פני האם והאב ובני המשפחה המיותמים, מקומו הנפקד ליד השולחן, תפילותיהם וגעגועיהם השלוחים אליו ברגע זה. באולם רעדו המיתרים הנמתחים בלב כל אחד. החברים עמדו וישבו דוממים בפנינותיהם. גורדון ישב בקצה השולחן כשידו מאהילה על פניו. כך ישבו שעה ארוכה מבלי להניד אבר. דממה עמוקה מסביב. השעה מאוחרת. גורדון הרגיש – אין כוח לערוך את הסדר, ואמר: נאכל, חברים. ניגשנו ישר לסעודה. בשעת הארוחה הישרה גורדון לאט לאט מרוח הסדר, שילב פסוקים ודברי אגדה, דיבר על ערך הפסח בכלל ועל סמל הפסח בחיינו. הוא דיבר על חיינו, סבלנו וגעגועינו. מה ערך לסבל הזה, מה ערך לגעגועים. סבל זה הוא ייעוד לנו, סבל זה הוא זכות, בזכותו נקנה לנו עולמנו. אין אנו יכולים להעריך כעת את גודל מעשנו וייעודו. הוא התחיל לזמר בשקט וכולם אחריו. וכך נכנס החג לתוקפו.²¹

בתיאור עמוס הרגש הזה מומחשת הדילמה התרבותית המורכבת שנדרש אליה גורדון. החלוצים, וכן גורדון עצמו, התכוונו לערוך סדר פסח מסורתי. לשם כך הם ניקו את הבית, קישטו את החדר, הכינו כרי הסבה, לבשו לבן, הדליקו נרות וערכו שולחן, בדיוק כמו בבית אימא ואבא. אלא שמשוהו חזק מהם לא אפשר להם לממש את תכניתם: ראשית היה זה הלם הגעגועים שתקף אותם למראה 'התפאורה' הביתית, המוכרת והרחוקה כל כך; אך בעיקר היה זה הפער הבלתי אפשרי בין כלי הביטוי התרבותי הישן – הטקסט המסורתי של ההגדה –

21. עדותה של יהודית צנטר, ארכיון העבודה, תיק iv-26-108.

ובין מציאות החיים החדשה שיצרו להם בארץ. הרי ההגדה רוויה בנוכחותו של האל שכנגדו מדרו, הרי הגולה נושמת בה מכל פינה וארץ ישראל אינה נזכרת בה אלא כיעד לכיסופים, הרי את ההגדה חותם ההיגד 'לשנה הבאה בירושלים', והם כבר נמצאים בירושלים. גורדון חש את הפער הזה בכל עצמתו, ואמר: 'אין כוח לערוך את הסדר'. לכלים הישנים שנשברו עדיין לא קמו חדשים תחתיהם. גורדון, שהיה ער למצב, לא רצה לזייף ולעשות מעשה בניגוד לאותנטיות של הרגע, הוא לא רצה לקיים את הסדר כהלכתו מתוך כורח, ולכן בחר להתחיל בסעודה. האינטואיציה הנחתה אותו לעשות את המעשה הנכון: להתחיל לאכול. הצורך הכה אנושי וכה קיומי הזה שימש אותו כדי להימנע מן העימות עם הדיסוננס – הרעיוני והרגשי – החריף כל כך. הפעולה הגשמית הזאת, שהייתה יכולה להיות פס כבריחה מהסיטואציה הבלתי אפשרית, אפשרה למסובים להתמודד, בדרך אחרת, עם השאלות הקיומיות שהטרידו את שומעיו ואותו עצמו. כשכבר סעדו החל לדבר על 'סמל הפסח בחיינו [...] על חיינו, סבלנו וגעגועינו, מה ערך לסבל הזה, מה ערך לגעגועים'.

מה הייתה אפוא דרך פעולתו של גורדון? למעשה הוא דרש מדרש. מדרש הוא טכניקה מסורתית יהודית, שנועדה לחבר בין הטקסט הנתון והבלתי משתנה ובין המציאות הדוחקת. המדרש הוא פירוש חופשי או מורחב של הטקסט שלא לפי פשוט ומטרתו להסמיק אל הטקסט הלכה או רעיון כלשהו. זה מה שעשה גורדון. הוא חיבר את ליל הסדר וההגדה של פסח אל המציאות הרגשית, הרעיונית והפיזית שחיו בה החלוצים. באמצעות כלי התרבות שעמדו לרשותו ופירושם היצירתי הוא העניק פשר וטעם לחייהם ולסבלם בארץ.²² רק כך – משהכיר בנתוני המקום והזמן הייחודיים (חוות שרוונה, שנת 1914) ובהובתו לתת פתרון יצירתי לדיסוננס שחשו – רק כך יכול החג 'להיכנס לתוקפו'.

על פי השקפת עולמם המהפכנית של החלוצים, היה אמור גם טקס הקבורה להיות מעוצב בדרך חדשה, המתאימה להוויית חייהם החלוצית. ארץ ישראל העמידה לפני אוהביה מגוון גדול של מיתות בטרם עת: במחלה, בידי שודדים, בהיתקלויות עם ערבים, באפיסת כוחות ובהתאבדויות, ומשניחת המוות על האנשים הצעירים הללו מצאו את עצמם החלוצים, עוד יותר מתמיד, לא מוכנים. איזה טקס עליהם לערוך? מה לומר? היכן לקבור? ומי ינהל את הקבורה?²³ כשמת יוסף זלצמן, מראשוני נופליה של קבוצת כינרת (בשנת 1913), חפרו חברי כינרת את קברו במקום שנרצח בו, על גדות הירדן. בהחצר והגבעה, ספר תולדות כינרת, נכתב: 'ללוויה נזעקו רבים מכל הארץ. יהושע ברזילי, הסופר והמורה, איש ועד

22. עדות נוספת לגישה דומה של גורדון, אם כי בסיטואציה רגשית טעונה הרבה פחות, השאירה לנו תחיה ליברסון: 'בעריכת הסדר כיבדנו את הזקן שבחבורה, את א. ד. גורדון. הוא ערך אותו בכל פרטיו ודקדוקיו. החברים סייעו בידו ככל אשר יכלו, בשירה ובזמרה. כשסיים את החלק הירשמי של ההגדה, זו הכתובה בספרי ההגדה מאז ומקדם, התחיל גורדון לאמר הגדה משלו, קשורה ושלובה באירועי הזמן'. ליברסון, פרקי חיים, עמ' 49.

23. להרחבה בנושא זה ראו: זעירא, קרועים אנו, עמ' 272-281.

חובבי ציון, פתח בדברים נרגשים על הצורך להתארגן נגד מעשי הרצח השפלים. א. ד. גורדון הפסיק: "חדל, חדל יהושע [...] המילים מתללות". מתוך דמעות פרץ ב"יתגדל ויתקדש" והכל בולעים דמעותיהם.²⁴ גם כשקברו את יוסף בוסל, ממוביליה של קבוצת דגניה, שמת מטביעה בכינרת באוגוסט 1919, הייתה הלוויה דמומה. 'נשמע רק "צידוק הדין" הנורא מפיה של חיותה, נשמע רק ה"קדיש" המר מפיו של גורדון.²⁵ מעניין כי במצבים הקשים הללו דווקא בחר גורדון לומר את ה'קדיש' המסורתי, כמנהג היהודים בכל דור. דומה כי חש שאין לו תחליפים ברגע הקשה הזה. תמציותו המזוקקת של ה'קדיש', הניגון המוכר לאוזן השומעים, והעובדה כי בעת כזאת אין המלל יכול למלא את הריק שנפער בנפש – כל אלו הביאו את גורדון להגיב על פי האינטואיציה, ממש כמו שהגיב גם במקרים אחרים. מעניין עוד יותר שהחלוצים אשר הקיפוהו קיבלו את הכרעתו, ואולי אף במובן מסוים נתנו לו לבטא את שלא העזו לבטא בעצמם. 'על קברו [של יוסף בוסל] לא נאמו. הרגש הנאמן, הצער האמיתי, היה עמוק מדי בשביל שיבוא מי וידלגו, בשביל שיעלהו על דל שפתיים.²⁶ והנה בא גורדון ונתן ביטוי משחרר לרגשותיהם ולצערם. יכולתו 'המדרשית' של גורדון לתת משמעות למציאות חסרת הפשר שהייתה מנת חלקם של החלוצים באה לידי ביטוי שוב ושוב ברגעי משבר. כך היה למשל ביום האזכרה השנתית למותו של הרצל בשנת 1916, שהיה עמוס הספדים ונאומים. 'והנה במקרה גורדון הזקן עלה על הבמה. ופה הייתי בטוחה כי יגיד דבר מה הקרוב לנפשי. ובאמת נכון היה הדבר. וכה אמר: "יום הזכרת הרצל זה יום של דין וחשבון של כל אחד עם עצמו. אם מקיים הוא את החובות של עצמו".²⁷ אמר ולא יסף, ולא נדרשה כל מילה נוספת כי באמירתו הקצרה נתן משמעות אותנטית לאירוע כולו. כך היה גם במקרה אחר, קשה עוד יותר, עם היוודע דבר הירצחו של ברנר במאי 1921.

באותו יום, שהוכרו צום כללי ביישוב, התאספו חברי שלוש הדגניות וכנרת לקבוצתנו הצעירה, דגניה ג'. דומיה מעיקה. גורדון יושב מכווץ מאחורי השולחן. קם. אין מה להגיד. האמונה צריכה להיות עמוק עמוק בלב. כי להגיד אין מה. ישב, ואחרי רגעים אחדים קם ואמר: 'צריך בכל זאת להגיד דבר מה. ובכן, נניח שהגענו לאקט החמישי של הדרמה העברית, עלינו למלא את תפקידנו באמונה'. כרעם נפלו המילים עלינו. שעה ארוכה לא התפורנו ולא הוצאנו הגה. הדברים שקעו בלבבות, כהחלטה אחרונה, גורלית, 'למלא את תפקידנו באמונה'.²⁸

24. ב' חבס (עורכת), החצר והגבעה, תל אביב תשכ"ט, עמ' 59.

25. יוסף ברץ על טקס הקבורה של יוסף בוסל, חברו לקבוצה. י' ברץ, 'בוסל', הפועל הצעיר, יב, 25-26, כ"ה באב תרע"ט, עמ' 4.

26. שם.

27. מיומנה של שושנה בוגן. בתוך: מ' זעירא, 'שושנה ילדת לפידות - אייך', שדמות, קי"א (תשרי תש"ן), עמ' 71.

28. דברי משה שושני, איש דגניה ג (לימים קיבוץ גניגרא). בתוך: צור, את אינך בודדה במרום, עמ' 235.

דומה כי בסיטואציות קשות אלו קיבל עליו גורדון את האחריות לתת ביטוי תרבותי לרוחש בנפש ללא הכיל וללא מוצא. הוא חש את מורכבותו של המעשה ההיסטורי והרוחני של דור החלוצים: פוטנציאל ההתחדשות הטמון בו בצד סכנת הניתוק משורשיו התרבותיים. על כן ניסה להנהיר, לעצמו ולחבריו, את המשמעות העמוקה של האירועים הקורים אותם. מותם של הרצל וברנר אינם 'רק' אבדן כואב ומנותק מהקשר, אלא הם מאורעות המתברים את עברו של ציבור המתאבלים עם עתידו ונותן להם משמעות. זכרו של הרצל, אליבא דגורדון, תובע חשבון נפש אישי ומחייב לבחון את התנהגותו של היחיד; מותו של ברנר מאיר את הסיטואציה ההיסטורית של הדור כולו ואת תפקידו של כל אחד מהנוכחים ברגע הנתון. ויש לשים לב, אין זו רק קריאה פוליטית-אקטואלית להמשיך ולאחוז בארץ על אף הרצת, אלא זוהי תביעה רוחנית למלא את התפקיד שהוטל על כל אחד מהנוכחים 'באמונה'. מה משמעה של 'אמונה' זו? היא רחבה ועמוקה ובסתרת, ואינה קשורה רק אל הרובד הציוני היום-יומי. היא קושרת את החלוץ היחיד אל היסוד החי והמתמיד שבאמונת הדורות הקודמים. זהו היסוד הדתי העמוק בעולמם של החלוצים אליבא דגורדון, והוא קיבל עליו לפרש כך את הסיטואציה הרוחנית של דורו.

במצבים מורכבים רבים הפעיל גורדון מעין יכולת אינטואיטיבית להגיב במבעי נפש אחרים, החומקים ממלכודת המילים, המשמעויות והטקסטים העמוסים לעיפה. כאלה היו הניגון, הריקוד והשירה. 'כולנו שרנו יחד את הניגון שלו', סיפרה אווה טבנקין.

הוא שר כשעיניו עצומות וגופו מתנווד ואצבעותיו הדקות והלבנות משמיעות קולות קצובים, ומלוות את השירה. פתאום, בעצם השירה, היו נפקחות עיניו הכחולות, הטהורות כעיני תינוק. וברגעים אלה היו העיניים עמוקות וחודרות לפני ולפנים, ומספרות בלי מילים על ייעודו למען עתיד עמנו, ולמען התחדשות יסודות החברה האנושית כולה.²⁹

'הניגון' של גורדון היה ניגון חסידי, ו'הריקוד' שלו היה ריקוד חסידי, ושיריו היו אף הם מאוצר השירים החסידיים שהביא עמו. השירה והריקוד (לא רק של גורדון כמובן) הצליחו לעבור את מחסום הביקורת הרעיונית של החלוצים, לחמוק פנימה אל עולמם, ולבטא את המיית נפשם ברגעים שגאתה בתוכם עד ללא הכיל.³⁰

הנה כי כן, סקרנו כמה מצבים שגורדון מילא בהן תפקיד חשוב בעיצוב הביטוי התרבותי של דורו. מדוע גורדון דווקא? מה היה בו שאפשר לו למלא את התפקיד הזה בשביל חבריו? דומה כי התקיים בו איזון בין דמותו האבהית, גילו המבוגר, היותו יהודי 'מן הסוג הישן' על פי הגדרתו – ובין השקפת עולמו, מסכת ערכיו החלוצית, אורת חייו והיותו שווה בין שווים, בחברת החלוצים הסגפנית. הוא עמד במבחן האותנטיות הקפדני של חבריו, זכה לאמונם,

29. ספר העלייה השנייה, עמ' 662.

30. וראו עדויות נוספות על גורדון בתחומים אלה: צור, את אינך בודדה במרום, עמ' 172, 239-247; ליברסון, פרקי חיים, עמ' 36; ועוד.

אהרן דוד גורדון כמעצב תרבות

ועל כן היה יכול לשמש להם דמות להישען עליה ולשאוב ממנה כוחות. מתוך שהיה ער לקרע הבין-דורי התגייס (מטעם עצמו) לאחות ככל האפשר את השברים התרבותיים. ברגעים הקשים ביותר לחלוצים – חג, שבת, חתונה, לוויה – הוא היה אתם – שר, רקד, התפלל, שתק, חיבק, בירך, הקשיב, לא הטיף, לא נאם. לא עמד מנגד. גורדון היה חלק מן המעגל ומתוכו פעל, אך הוא גם היה שונה משאר חלקיו. הפער הזה בין היותו אחד מכולם ובין היותו שונה מהם, עשה אותו ככל הנראה בעל סמכות, וממרחק הזמן אפשר לומר כי הוא אחד הסמנים התרבותיים המורכבים, המעניינים, החשובים והמשפיעים של תקופתו.

עמ' 356 ריק